

MAKAI ÉVA

Janusz Korczak életpályája a *Gettónapló* tükrében

Széljegyzetek egy Korczak-kötethez

LÁTÓSZÖG

KORCZAK MŰVEI MAGYARORSZÁGON

Vannak idők, amikor az ember – mert mélységesen benne van a folyamatok sűrűjében – nem látja, nem érzékeli, hogy akaratlanul történelmet ír. Visszatekintve az idők folyamára már jóval egyszerűbb ilyen megállapítást tenni. Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy egy ilyen történelmi pillanat Janusz Korczak¹ *Gettónapló*-jának első hazai megjelenése 2017-ben, a Magyar Pedagógiai Társaság kezdeményezésére, szponzorok és magánszemélyek támogatásával.

A humanista, gyermekközpontú pedagógiai, gyermeki jogok mellett elkötelezett civil szervezet, a Magyar Pedagógiai Társaság immár harmadízben bábáskodhatott Janusz Korczak-mű magyar nyelvű kiadása körül, hogy a hazai közbeszédben

is ismertté tegye az „Öreg Doktor” nevét és munkásságát.

A nagyvilágban jól ismerik, s különös, élő, eleven tisztelet övezi hazájában, Lengyelországban. Idehaza először a gyerekolvasók találkozhattak Janusz Korczak nevével, az 1969-ben magyarul kiadott *I. Matyko király* című meseregénnyel (Korczak, 1969). Aztán 13 évnyi szünet után, 1982-ben jelent meg az egyik legnépszerűbb, legnagyobb sikereket elért pedagógiai munkája *Hogyan szeressük a gyermeket* címmel (Korczak, 1982).² A korczaki pedagógia és életút összefüggéseinek bemutatásával *Köte Sándor* (1982) értő tanulmánya segítette az olvasót. Újabb 12 év elteltével, 1994-ben az MPT kezdeményezésére és tagjai közreműködésével adta ki két másik civil szervezet *Az „alkotmányos” pedagógus: Janusz Korczak* című, a naplóhoz hasonló terjedelmű könyvet (Korczak, 1994), részben eredeti korczaki

¹ A név helyes kiejtése: 'jánus korcsák'. Mint ismert, ez írói álneve volt. 20 évesen egy irodalmi pályázata beadásához a lengyel történelmi hős, *Janusz Korczak* nevét vette kölcsön írói álnévként (Cohen, 1995), és elírás miatt lett Janusz. Íróként J. Korczak néven vált világszerte ismertté. A hétköznapiokban Pan Doktorként, népszerű rádióadásai kapcsán Öreg Doktorként tisztelték. Nemzetközi ismertségét is megteremtő könyvének (Korczak, 1906) hírneve kapcsán orvosként keresetté vált – felekezettől függetlenül – a tehető polgári családokban. A gazdag családokhoz Henryk Goldszmitként járt, míg a szegény családok szuterénjeit és padlásszobáit az ezt a világot is jól ismerő Janusz Korczakként látogatta, betegeit ingyen kezelte.

² Itt jegyezzük meg, hogy az UNICEF Magyar Bizottsága kezdeményezésére 2001-ben hasonló címmel széles horizontú tanulmánykötet jelent meg, mely szemelvényeket is közölt e műből. (Takács, Csillag és Trencsényi, 2011.)

szövegek újraközlésével, részben reflektív tanulmányokkal.³ Ugyanezen civil szervezetek adták ki Korczak 1929-ben (!) megjelent, jelentős gyermekjogi munkáját, *A gyermek joga a tiszteletre* című írást. (Korczak, 1995) Újabb 11 év elteltével, 2006-ban az MPT Janusz Korczak Munkabizottsága is megjelentette az esszét. (Korczak, 2006) A *Gettónapló* 2017. évi megjelenéséig újabb 11 év telt el. (Korczak, 2017) A Napló hazai megjelentetésének éve nem véletlen: 2017 augusztusában volt a 75. évfordulója Korczak és árvaházi növendékei tragikus halálának.

A könyv fordításakor, a kiadás előkészítésekor, az eredeti mű tanulmányozásakor (Korczak, 1984)⁴ voltak kétségeink afelől, vajon a Napló önmagában, csak a *legszükségesebb* lábjegyzetekkel ellátva, Korczak életútjának, alkotói munkásságának ismerete nélkül követhető, átéltető, megérthető lesz-e a hazai olvasóknak. A centenáriumi lengyel kiadás (Korczak, 2012) gazdag képanyaggal, jegyzetekkel és Korczak leveleivel együtt jelent meg, de egy civil szervezet ezúttal nem vállalkozhatott egy ilyen, teljesebb kiadás megjelentetésére. Már annak is örültünk, hogy hosszas kijáró munkát követően – állami támogatás híján is – sikerült a Napló kiadásához szükséges forrás megteremtése.

A Napló önmagában is sodró erejű, erős irodalmi élményt adó mű. Ezen

írás keretei között megpróbálok előhívni néhány olyan motívumot Korczak életéből, amelyek naplójában csak utalásszerűen jelennek meg. Úgy vélem, ezáltal nem csupán a napló „holdudvara” lesz gazdagabb, érthetőbb a rejtett utalások felfejtésével, kibontásával, de a korczaki életút megértéséhez is közelebb kerülünk. Alapvetően a szerző életútját követem a „szélgjegyzetekkel”, párhuzamba állítva

tanári pályám
iránymutatója, s pedagógiai
hitvallásom lett

annak eseményeit a töredékes utalásokkal. Korczak visszaemlékezéseiben nem haladt kronologikus sorrendben, így én sem követem bejegyzéseinek sorrendjét. Vezérfonalam az életút, a pálya. Előre jelzem, nem elfogulatlanul. Megjelenése óta tanári pályám iránymutatója, s pedagógiai hitvallásom lett mindaz, amiről Korczak írt a *Hogyan szeressük a gyermeket* című munkájában.

A NAPLÓ KELETKEZÉSE

Közeli munkatársa és titkára, Igor Newerly szerint (Newerly, 1967) az elhatározás egy testamentum megírására már 1939 őszén, Lengyelország német megszállását követően megszületett, és Korczak 1940 januárjától kezdte el írni a naplót.⁵ Mint írja, e néhány oldal – a napló műfajának megfelelően – nagyon tudatosan szerkesztett és

³ A hazai Korczak-mozgalom úttörője, *Gyóni Lajosné (Zofia Pośpiech)* – Zoska – kezdeményezésére, a kiadást közvetlenül megelőzően szokatlanul népes MPT-delegáció vehetett részt 1994-ben a jeruzsálemi nemzetközi Korczak-konferencián. A tanulmányok e konferencia tapasztalatain alapultak.

⁴ *Pászti Patrícia* és *Borzon Daniel* fordítása a jelzett kiadás alapján készült

⁵ Korczak 1926-ban hozta létre az első lengyel nyelvű, gyermekeknek és fiataloknak szóló újságot. A *Maly Przegląd* (1926–1930) (Kis Hírmondó, más fordításokban: Kis Szemle) a *Nasz Przegląd* (1926–1939) zsidó cionista napilap periodikájaként jelent meg. A lap ifjú szerkesztőit az olvasók mintegy 2000 fős országos „tudósítói hálózata” segítette hírekkel, információkkal. A nagyszámú levelezés segítségéhez vette maga mellé titkárnak, majd lett később munkatársa is az Árvaházban a joghallgató *Jerzy Abramow*, aki Igor Newerly néven vált ismert publicistává, a korczaki hagyományok őrzőjévé, értő tolmácsolójává. 1942 augusztusában Igor Newerly kalandos körülmények között mentette meg – biztonságos rejtékhelyre falaztatva – Korczak Gettónaplóját, s publikálta később elsőként. (Newerly, 1967) <http://culture.pl/pl/artykul/maly-przeglad-gazeta-inna-niz-wszystkie>.

összerendezett. Ám az akkori események miatt az első néhány oldal megírását követően a naplóirás félbeszakadt, s csak 1942 májusától folytatta. Az utolsó bejegyzés dátuma 1942. augusztus 4. A vékony kis füzet három hónap emlékeinek, gondolatainak sokaságát őrzi. Írói bravúrnak tekinthető, hogy a szövegben – túl a napló műfaján – fellelhetjük a tartalmas életút szinte valamennyi mozzanatának reflexióit is.

Ha nem tudnám, hogy mikor íródott a napló, és csak úgy találokra felítve e vékony könyvet, beleolvasok, majdnem idilli a kép:

„Május. Hűvös májusunk van idén. A mai éjszaka a legcsendesebb a csendesek között. Hajnali öt óra. A gyerekek alszanak. Tényleg kétszázan vannak. Jobb oldalon Stefa asszony,⁶ én balra az úgynevezett elkülönítőben. Az ágyam a szoba közepén fekszik. Az ágy alatt egy üveg vodka. Az éjjeli szekrényen rozskenyér és egy kancsó víz.”⁷ (10. o.)

Az Öreg Doktor ott ül a csendes éjszakában, ami most csak az övé, mert az Árvaház kétszáz gyereke alszik, ő meg ül, és ír. Naplójában egyszerre leszünk külső és belső történések részesei. Párhuzamosan zajlanak a történések. Éjszakánként ír mindarról, amit fontosnak gondol az életében. Nappalai a növendékei sorsa iránt érzett felelősségből adódó teendőikkel zsúfoltak. E kettő kontrasztjában bomlik ki élete utolsó három hónapja – 1942 májusától augusztusáig – a megszállt varsói gettóban. Az éjszaka a gondolkodás, a

befelé figyelés ideje. Visszatekintés életese-ményekre, reflexiók a napi történésekre. Majdnem szabad asszociációk, egy olyan ember gondolatai, akinek a körülményektől szinte függetlenül, mindig is fontos volt belső autonómiája, akinek a gondolkodásra, filozofálásra való hajlama kora gyerekkorától jellemzője volt, s ez mindig egyfajta belső szabadságot teremtett.

„... elmerülök gondolataimban [...] Mindig is így volt. Nagymamám mazsolát adott, és azt mondta: – Filozófus.

Állítólag nagymamámnak egy meghitt beszélgetés során már akkor bevallottam a világ átalakítására vonatkozó merész tervemet. Summa summarum: minden pénzt ki kell dobni. Hogy hová és hogyan, és később mit kell kezdeni, azt alkalmasint nem tudtam. Nem kell túl szigorúan itélkezni. Még csak ötödik évemben jártam, a kérdés pedig kínosan nehéz: mit kellene

tenni, hogy ne legyen annyi koszos, rongyos és éhes gyerek, akikkel nem szabad játszanom azon az udvaron, ahol a gesztenyefa alatt, egy pléh cukorkásdobozban, vattában feküdt eltemetve az első halott hozzátartozóm és szerettem, a kanárim. Halála felébresztette a vallás rejtélyes kérdéseit. Sírjára egy keresztet akartam állítani. A szolgálólány azt mondta, hogy ne, mert ez csak egy madár, ami sokkal alacsonyabb rendű, mint az ember. Még sirni is bűn. Ennyit a szolgálólányról. De ami rosszabb, a házmester fia kijelentette, hogy a kanári zsidó volt. És én is. Én is zsidó vagyok, ő pedig lengyel, katolikus. Ő a paradicsomba kerül, én pedig, ha nem fogok csúnya szavakat használni és engedelmesen hozom

a házmester fia kijelentette,
hogy a kanári zsidó volt

⁶ *Stefania Wilczyńska* (1886–1942). Tanári képzettségét adó tanulmányait Belgiumban a Liege-i Egyetemen, és Svájcban, a Genfi Egyetemen végezte. 1909-től ismerték egymást Korczakkal, segítette Korczakot a varsói zsidó Árvaház megalapításához szükséges pénzüsszeg gyűjtésében, majd annak megalapításában 1912-ben. 30 éven át hű munkatársa (1912–1942) mint az Árvaház tanára, később mint igazgatója. Korczak katonarvosi szolgálatai alatt ő vezette az intézményt. 1942 augusztusában Treblinkában halt mártírhalált Korczakkal és az árvaházi gyerekekkel együtt.

⁷ A kiemelt idézetek mindegyike a szóban forgó kiadás szövegeleme, zárójelben az oldalszámot tüntetem fel.

neki az otthonról lopott cukrot – akkor halálom után olyan helyre kerülök, ami bár nem a pokol, de mégis sötét van. Én pedig félttem a sötét szobától. Halál. Zsidó. Pokol. Fekete, zsidó paradicsom. Volt min gondolkodni.” (12. o.)

Bizony volt miről gondolkodnia zsidóként, lengyelként, lengyel zsidóként. Bonyolult viszony, bonyolult identitás útkeresésekkel, elfogultan és elfogulatlanul, kritikusan.

CSALÁD ÉS IDENTITÁS

Időzzünk el még kicsit a családnál, az anyai nagyanya alakjánál. A biztos támpont az anyai nagymama. „*Csupán egyik nagymamám hitt a csillagzatomban.*” (11. o.) Azt az adottságát, hogy kicsi korától szeretett elmélkedni, nagyanyja értékelte leginkább. Az emléképpel nagyon érzékeny kisfiú alakját idézi fel, s a felbukkanó gyerekkori emlékek mögé látnunk kell a családot. A felvilágosult, asszimilálódásra törekvő zsidó családot, ahol az apa, József Goldszmit jónevű ügyvéd, a Haskala mozgalom⁸ követője, aki ugyanolyan fontosnak tartja a héber kultúra és a vallási tradíciók ápolását, megőrzését és a tanulást, a művelődést, mint a lengyel hazafivá válást. Mindezt abban a bonyolult történelmi helyzetben, amikor a függetlenség és szabadság csak vágy volt a porosz, osztrák, orosz fennhatóság alatt álló, szabadságától megfosztott országban. Korczak életének 64 évéből negyvenet a cári Oroszország

fennhatósága alatt álló tartományban élt meg. A függetlenség csak 1918-ban jön el a második Lengyel Köztársasággal. Ám az ezt követő időszak is csak alig-alig nyugalmas, a belső és külső feszültségek, a határokért folytatott harcok időszaka, majd minderre következik 1939-től a német megszállás, a háború pokla.

Ebbe a sűrű történelmi közegbe, az asszimilálódó varsói zsidó családba született Henryk Goldszmit, aki születésének évében sem lehetett biztos, hogy az 1878-ban vagy 1879-ben történt. Így ír erről a naplójában, 1942 július 21-én:

„Holnap leszek hatvanhárom vagy hatvannégy éves. Apám néhány évig intézte a születési kivonatokat. Emiatt pár nehéz pillanatot is megéltem. A mama ezt büntetendő hanyagságnak nevezte: ügyvédként apámnak nem szabadott volna az anyakönyvezést halogatnia. A nagypapám után kaptam a nevem, Hersz (Hirsz). Apámnak joga volt Henryknek elnevezni, mert ő maga József volt. Nagypapa a többi gyermekét is keresztény névvel illette: Mária, Magdaléna, Ludwik, Jakub, Karol. Mégis habozott és halogatott.” (78. o.)

Az apjával való korántsem egyszerű viszony már a napló elején megjelenik, amint felidézi apjának reá vonatkozó lekicsinylő, durva, sértő megjegyzéseit: *bamba, tökfilkó, idióta, számár, lusta, pityeri, bögömasina, idióta, semmirekellő.* A fájó gondolatsor megszakítása („*De erről majd később.*” /11. o./) bonyolult apa-fiú viszonyt sejtet. Hol szidalmakat, hol az ünnepváró együttlétek alkalmait, hol a felnőtti meg nem értést, hol

⁸ A 'haskala' (hászkalá), a zsidó felvilágosodás mint intellektuális mozgalom, a késői XVIII. században vette kezdetét és hirdette az európai felvilágosodás eszméinek és értékeinek átvételét az Európában élő zsidók között. Hangsúlyozott célja volt a világi tanulmányok színvonalának jelentős mértékű emelése a zsidók között, valamint a héber nyelv, a héber kultúra, a zsidó ismeretek elsajátítása, a zsidó történelem céltudatos és hangsúlyozott tanulása. Célkitűzése volt, hogy minden érvvel és eszközzel nyomást gyakoroljon az európai zsidóságra: az erőteljesebb betagozódásra az európai társadalomba, a tudatosabb közeledésre az európai keresztény népekhez, kultúrákhoz. Szűkebb értelemben a haskala jelentheti a bibliai héber nyelv, a héber irodalom költői és tudományos, kritikai részeinek tanulmányozását, jobb megismerését. A haskala fogalma néha kiterjed a zsidó vallástudományi művekre, mint a *Misná* és a *Talmud* modern módszerek szerinti tanulmányozására. Forrás: <http://www.or-zse.hu/alapfog/alap-haskala2007.htm>

cinkos összemosolygást. Az sem véletlen, hogy naplójában az apával töltött boldogfájdalmas időkből kisgyerekkori emlékei bukkannak fel sorra, pl. a karácsonyi ünnepek előtti bábjátékok, amit hol odahaza, hol az utcán, hol közösségi helyeken (így pl. az árvaházban is) néztek.

„Az egész bábéledés alatt a Miodowa utcai és a Freta utcai betlehemes játékokra emlékeztem. Így történt: karácsonytól munkanélküli kőművesek jártak be a gazdagabb udvarokba, és ha behívták őket, előadásokat tartottak a lakásokban. Láda-színpad, harmonika vagy kintorna. A színpadon megjelenő figurák: Heródes király a trónuson, ördög vasvillával.” (26. o.)

„Kíváncsiság... Aggodalom... Szabadság. Teljes odafigyelés, teljes szabadság, a szürkeségbe szőtt teljes mese.” (27. o.)

„A betlehemesben úgy kapaszkodom az öregbe, mint egy utolsó szalmaszállba, ami az élet varázslatos meséjéhez köt, az élet varázslatos misztériumához, az ünnepek [...] mágikus meghatottságához.” (28. o.)

Korczak nagyon plasztikusan, egyszerűre jeleníti meg a kisgyerek vonzódását a misztikus mesevilág csodáihoz, félelmét a látottaktól, és a felnőtt világ gyermekek iránti meg nem értését. Arról töpreng, hogyan kellene jobban figyelnie a felnőtteknek a gyerek reakcióit, értőbben rezonálni azokra, vagy rendkívüli alkalmakkor akár engedni is a szükséges hétköznapi rutinokból.

„Kétségbeejtő a felnőttek tartózkodása. Ne lepjétek meg a gyerekeket, ha ők maguk nem akarják. Tudniuk kell, időben tájékoztatni kell őket, lesz-e lövöldözés, biztos-e, mikor és hogyan. Fel kell készülni a hosszú, messzi, veszélyes utazásra.” (26. o.)[...] „Rosszabb: fárasztó mosakodási szertartás lefekvés előtt, tán még csukamájolaj is?

Kivételes napokon nem kellene terhelni a gyermeket és bosszantani mindazzal, amit a történelem, a tudás, a tapasztalat méltán adott hasznukra.” (27. o.)

„Az öreg dajkák és kőművesek gyakran jobb pedagógusok, mint egy okleveles pszichotechnikus”. (28. o.)

Az előkelő Miodowa utca, majd a Freta utca, Szmurla magániskolájával (ahová a cári líceum előtt járt) még a majdnem édes gyerekkor helyszíne. Varsó e sajátságosan kettős világának élményeihez kapcsolódó korai társadalmi tapasztalatai a szegénységében pénzéhes bábos-koldusról,

a szegénységről, az utca-
gyerekekről, a gyerekek
és felnőttek világának
különbözőségeiről később
megjelennek mint olyan
társadalmi tapasztalatok,
amelyek kora ifjúságától

bekapcsolják az önkéntes, társadalmi feladatvállalásokba, s ifjúságától kezdve megjelennek írói munkásságában, majd orvosi és pedagógiai gyakorlatában is, a gyerekek pontos megfigyelésében, s erre épülő nevelési rendszerében.

„Sok helyet kellene szentelnem apámnak: azt valósítom meg az életben, amit ő tűzött ki célul, amit nagypapa oly makacsul igyekezett elérni. És az anyám. Később, majd. Anyám is vagyok, apám is. Ennek köszönhetően sokat tudok és megértek. A dédapám üveges volt. Örülök: az üveg világozást és meleget ad.” (79. o.)

Korczak értette apját, aki maga is kiváló publicista volt, írásaiban hol a zsidó történelem és szokások, hol a talmudi jogértelmezés megértését segítette, hol a két nép erkölcsileg, morálisan kiemelkedő alakjait mutatta be lengyel nyelven. Az apa kézműves mesterségeket tanító lengyel iskolákat támogató, ahol zsidó gyerekek

ne lepjétek meg a
gyerekeket, ha ők maguk
nem akarják

tanulhattak, mert az iskolázottság, a tanulás híd volt a két kultúra között, egy lehetséges út a lengyel hazafivá váláshoz. Orvos nagyjapja is hasonlóan gondolkodó, kultúrák közötti hídépítő volt. (*Lifton*, 1988.) Korczakra jellemző lezárása a különös történetnek, hogy a hangsúly a megértésen van. Érdemes felfigyelnünk a szüleiről szóló előbbi idézet záró fordulatára, mert tanúi lehetünk nem csupán egy írói fogásnak, hanem a korczaki humanizmusnak is. Az üveges foglalkozást űző dédnagypapa alakjának felidézésével az apa miatt rávetülő komor árnyékokat az üveg melegével és világosságával oldja emberibbé, emeli már-már éteri magasságokba.

Apja 1891-ben bekerül a pszichiátriára. Henryk ekkor kisiskolás még, de az örültségtől való félelem végigkíséri életét.

„Pánikszzerűen rettegtem az örültek házatól, ahová édesapámat többször beutalták. Én tehát – egy háborodott fia vagyok. Tehát örökletesen terhelt. Több évtizede, mégis máig kísért olykor e gondolat. Túlságosan szeretem az örültségeimet ahhoz, hogy ne rémítsen meg a gondolat, hogy egyszer valaki akaratom ellenére kezelni akar.” (71. o.)

Apja halálakor, 1896-ban 17 (vagy tán 18) éves. „Tizenhét évesen még egy regényt is elkezdtem írni *Öngyilkosság* címmel. A hős abbéli félelmében, hogy megbolondul, megutálja az életét.” (71. o.) A napló egy későbbi bejegyzésében láthatjuk, hogyan tudja elengedni majd az apjával kapcsolatos fájó emlékeket. A megannyi halállal körülvett gettóban, a háború örületében nővéréhez, Annához írt levelében már fanyar iróniával, de aggodalom nélkül néz szembe az örültséggel.

„A pihentető olvasás kezd megbízhatatlanná válni. Veszélyes tünet. Megörültem – és ez már nem aggaszt. Nem akarok teljesen megbolondulni.” (61. o.)

A családjára történő visszaemlékezéseiben felidézi az édesanyja alakját is. „*És az anyám. Később, majd.*” – írja. (11. o.) S aztán ez a szál elakad. Mert hogyan is lehetne hitelesen és pontosan elmondani mindent arról az édesanyjáról, aki borzongatóan szép történeteket mesélt az árva zsidó fiúként felnőtt dédapáról, de inkább azt tartotta szem előtt, hogy jó lengyelnek nevelje a gyermekeit – bár a tradicionális zsidó ünnepeket is megtartották a Goldszmit-házban. (*Cohen*, 1995). Az anya alakja rejtőzködően ott van egy fájóbb, másik történet mögött.

„*A tifusz idején volt egy látomásom...*” (18. o.) – kezdi a történetet Korczak, s ahogyan mesélni kezdi a különös álmot, az olvasó a háborúban kibomló látomásra figyel. Korczak az álombeli látomásában egy színpadon állva lengyelül tart beszédet. Háború, éhezés, árvaság helyett jobb sorsot álmodik a gyerekeknek. Bár az anya alakja nem szerepel a tifuszos lázálomban, de Korczak életrajzából ismert, hogy tifuszos betegként édesanyja ápolta. Ő meggyógyult, de őt ápoló anyja belehalt a tifuszba. (*Cohen*, 1995). A személyes tragédia a háttérben marad a látomás felidézésekor, s marad a választott sors, a küldetés.

Térjünk vissza még az írás és Korczak viszonyához.

„*Lusta... valóban... Nem szeretek írni. Gondolkodni, töprengeni igen.*” (11. o.)

Tényleg erről van szó? Sejtethető, hogy ennél bonyolultabb az íráshoz való viszonya.

„*Olyan csönd van és biztonság. ... maga a biztonságérzet fogalma azt bizonyítja, hogy szubjektíven egy igen mély belső világ lakójának érzem magam. Ezt nem érti, aki nem tudja, mi is a front. Jól érzem magam és sokáig akarok írni, az utolsó tintacsöppig.*” (36. o.)

Több forrásból is tudjuk (*Newerly*, 1967; *Lewowicki*, 1994), hogy Korczak 13

éves kora óta írt naplót (a különös egybeesés apja pszichiátriai intézetbe kerülésének idejével talán nem véletlen). Korczaknál tehát korántsem a lustaság, az alkalmatlanság az oka a naplóirás gettóbeli elmáradásának. A jelen és a régebbi körülmények együttesen adják az okot, ami miatt az éjszaka lett a naplóirás ideje. *„Elfelejtettem megemlíteni, hogy most is háború van.”* (13. o.)

Az ember, akinek a szabadság lételeme volt, a háborúk zűrzavarában is megteremtette magának azt a belső szabadságot, ami az íráshoz szükséges. Szembeszállt a háborúval, s nem először. Naplójában csak egy-egy félmondatnyi utalás van a korábbi háborúkra, bár nem egyszer volt részese. A belső csönd kialakításának képességéhez a háborúk „élményei” kellett.

„Aztán a háború. Olyan, amilyen. Messzire kellett érte menni, az Urál mögé, a Bajkálon is túlra, tatárokon, kirgizeken, burjátokon át egészen Kínáig. Megpihentem a mandzsúriai Taolaj-dzou faluban, aztán újra forradalom. Majd egy rövidebb nyugodt időszak.” (10. o.)

1905 – orosz–japán háború, Mandzsúria, tábori kórházi szolgálat, hadnagy; 1918 – lengyel–orosz háború, a lengyel hadsereg tisztje, kijevi hadikórház, árvaházak, gyermekotthonok, orvosi és pedagógiai tapasztalatok. Az ukrainai közös árvaházi munka Kijevben a montessoris *Marina Falskával*, aki később majd a lengyel gyerekeknek alapít Nasz Dom néven árvaházat (1919) Varsó közelében, s ennek is pedagógiai vezetője lesz 1919–1936 között Korczak.

A mostani háború, a kétszáz gyermek ellátásnak, életben tartásának nyomasztó gondjai, valamint az Árvaház korábbi életrendje a gettó-lét alatti megőrzésének erkölcsi kötelezettsége miatt nem tud elég időt szentelni gondolatainak lejegyzésre, több személyes időt adni önmagának. A másik ok: a gyerekekkel kapcsolatos megfigyeléseiről, méréseiről folyamatosan feljegyzéseket készít. Pedig ha kedvére írhatna, több emberöltőnyi időre elegendő megírandó témája is lenne, s ezek közül csak az egyik a gyerekekhez kapcsolódó megfigyelések.⁹

hatna, több emberöltőnyi időre elegendő megírandó témája is lenne, s ezek közül csak az egyik a gyerekekhez kapcsolódó megfigyelések.⁹

„Éjszaka. Jegyzeteket írtam az éjről és az alvó gyerekekről. Harmincnégy tömbnyi jegyzet. Ezért nem tudtam ilyen sokáig rávenni magam a naplóirásra.” (12. o.)

„Hogy is lehetne elpazarolni félezer növendék súly- és méret-grafikonjának dokumentumait és nem megírni egy gyönyörű, tárgyyszerű, örömteli értekezést az emberi növekedésről? Majd az elkövetkezendő ötezer évben.” (13. o.)

AZ ÖREG DOKTOR

Más írásából is tudjuk, hogy a Varsói Cári Egyetem Orvosi Karának hallgatójaként az orvosi pályára készülve, külföldi tanulmányútjai és gyakorlatai során klinikákat, gyermekintézményeket, gyermekkórházakat, pszichiátriákat, árvaházakat látogatva folyamatosan leírta a gyerekekről készített megfigyeléseit. A megfigyelések, a mé-

⁹ Korczak naplójában van néhány arra vonatkozó utalás, hogy börtönben is volt. Első alkalommal a szabadságmozgalmak, szociális mozgalmak ifjú aktivistájára rótt a hatalom büntetését. A második elzárásra már a gettóban került sor, amikor tilalom ellenére lengyel tisztí egyenruhában, a származására utaló megkülönböztető jelzés nélkül keveredik összeütközésbe a megszállókkal krumpli-visszaszerző útja során. (*Lifton*, 1988)

rések, az adatok összehasonlító elemzése tanította meg a tények tisztelétére, a logikus gondolkodásra. E tudását transzponálta előbb az oktatás megújításáról gondolkodva az oktatásra, majd később nevelői, pedagógiai munkájára, gyakorlatára. (Kot, 2014; Korczak, 1982). Orvosi munkája során is folyamatosan készített feljegyzéseket a gyerekekről, s egyre inkább előtérbe került nevelői elhivatottsága.

„Az első hét évben épp egy ilyen szerény helyi orvos voltam egy kórházban.” (33. o.)
 „Śliska, Pańska, Mariańska, Komitetowa. Emlékek – emlékek – emlékek. Minden egyes ház, minden udvar. Itt zajlottak a félrubeles vizitjeim, főleg éjszaka. A gazdag utcákban, gazdag családoknál a nappali konzultációkért három vagy öt rubelt kértem. (48. o.) „Ingyen kezeltem a szocialisták, tanárok, újságírók, fiatal ügyvédek, még az orvosok gyerekeit is. Mindannyian haladó szelleműek.” (19. o.)

„Otthagytam a kórházat az Árvaházért. Büntudatom van. Először kényszerből utaztam el – háború. Másodszor Berlinbe egy évre. Harmadszor – nem egész fél évre Párizsba. A fényért, tudásért.” (51. o.) „A Doktor úr visszaemlékezései Londonról.” (64. o.)

„A következő időszakban egy kellemetlen érzés kísért, hogy dezertáltam. Elárultam a beteg gyereket, az orvostudományt és a

kórházat. Hamis ambíció ragadott magával: orvos és egyben a gyermeki lélek szobrása. A léleké. Se több, se kevesebb. [...]

Jaj, te vén bolond, elrontottad az életet és az ügyet! ... A megérdemelt büntetést kaptad... Ezért csavarogtam éhesen Európa három fővárosának klinikáin! Jobb nem beszélni erről.” (33. o.)

Kétkedő önváddal „csavargásnak” minősíti azt az időszakot, amikor 1905 után

már végzett orvosként, afféle peregrinusként, külföldi tanulmányúttjait során a legtöbb tapasztalatot gyűjtötte. Pedig kiváló érzéssel választotta

meg mestereit, mert a kor leghaladóbb gondolkodású, legkiválóbb gyermekgyógyászaitól tanulhatott.¹⁰ Londont éppen csak megemlíti a naplóban, holott sorsfordító hely volt több szempontból is. A Forrest Hillen tett árvaházi látogatása döntő elhatározásokra juttatta, s ennek emlékei többször is visszatérnek az életműben. Először a közvetlen élményekről tudósító hasonló című elbeszélésében (Korczak, 1911), majd 1937-ben a Mieczysław Zylbertalnak írt levelében. (Zylbertal in Veerman, 1991) Az elbeszélésben pontosan leírja, milyen rendkívüli hatással volt rá az a haladó szellemű nevelési rendszer, amit az ottani árvaházban látott, s ami a maga ter-

¹⁰ E kapcsolatok közül kiemelkednek a következő személyiségek. Victor Henri Hutinel (1849–1933) francia gyermekorvos, gyermekgyógyász professzor, a párizsi Gyermekkórház (Hôpital des Enfants-Malades) igazgatója; Antoine Bernard-Jean Marfan (1858–1942) a francia gyermekgyógyászat úttörője, kiemelkedő alakja, folyóirat-alapító. A párizsi egyetem mellett elsőként létrehozott gyermekgyógyászati klinikát vezette, majd az egyetem professzora lett. Több gyermekgyógyászati innováció fűződik nevéhez (angolkór és diftéria kezelése, csecsemőtáplálás stb.); Adolf Baginsky (1843–1915) német gyermekorvos, a berlini egyetem gyermekgyógyász tanára, alapítója a Zentralzeitung für Kinderheilkunde (1877), majd később az Archiv für Kinderheilkunde című lapoknak. Dr. Tulassay Tivadar és Dr. Cserháti Endre (210) tanulmányából közelebből is megismerkedhetünk ezekkel a korszakalkotó századeleji gyermekorvos-nagyságokkal. A magyar szakember számára különösen érdekes, hogy a gyermekgyógyászok nemzetközi találkozóinak és szervezetének (IPA – International Paediatric Association) létrehozásában a magyar szakorvosoknak is kezdeményező szerep jutott. Bókay János a Nemzetközi Orvoskongresszuson 1909-ben emelt szót mindezért. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a pedológia, a gyermektanulmány kialakulásának történelmi idejében járunk, mely természettudományos ismeretekre alapozott, egyben komplex gyerekképpel lépett a nevelésügyi közbeszéd színpadára. (Molnár, 1913) Az orvostudományok és a pedagógiai tudományok kapcsolatának részletesebb bemutatása meghaladja ezen írás kereteit.

mészetességében valósította meg mindazt, amiről ő is sokat gondolkodott. Későbbi levelében arról írt, hogy Londonban, az árvaházi látogatást követően döntött arról, hogy nem alapít saját családot, hanem egész életét az árván maradt gyerekek felnevelésének szenteli. Korczak 33 éves volt ekkor. Ugyanannyi idős, mint az édesapja volt az ő születésekor, s talán a ket-
tős identitás súlyos terhei és az örült apa rávetülő árnya is hozzájárultak a krisztusi korban hozott döntéséhez. Egy év múlva megalapítja a varsói Zsidó Árvaházat.

AZ ÁRVAHÁZ

A gyerekek pontos megfigyeléseiből is következtetett, s nagyon jellemző Korczak neve-
löi felfogásra, hogy folyamatosan tanult a gyerekektől. „Szegény négy éves Iou-Ja a ja-
pán háború idejéből. Lengyel nyelven dedi-
káltam neki. Türelmesen tanította kínaiul
tehetségtelen diákját. [...] De mindenkinek
el kellene töltenie egy évet egy hasonló keleti
faluban és elvégezni egy bevezető tanfolyamot
egy négyévesnél. (33. o.) [...] Erna tanított meg németül –
Walter és Frieda már túl
idősek, nyelvtanósok,
könyvesek, tankönyvesek,
iskolások voltak.” (34. o.) A
kidobós labdajáték szabá-
lyairól „Egy tízéves szakértő tartott nekem
előadást.” (23. o.)

A gyerek-felnőtt, gyerek-gyerek vi-
szonyú kölcsönös egymástól tanulás
jellemző volt az Árvaház életrendjére is.
Ezt a békésebb időkből kialakított ne-
velési rendszert, a megszokott életrendet

emberfeletti erőfeszítések árán próbálta
megőrizni az Öreg Doktor a gettóban is,
s ezzel a viszonylagos állandósággal adott
valamelyes biztonságot a gyerekeknek.
Naplójában csak az utcanevék változásai
jelzik a beavatottak számára, hogyan kel-
lett a gettón belül is többször költöznie az

Árvaháznak, egyre ros-
szabb, zsúfoltabb, szegé-
nyebb körülmények közé:
*Krochmalna 92, Chłodna
33, Śliską 9, Sienna 16.*

„Regináról majd ak-
kor mesélek, amikor a
Krochmalna utcán álló fe-
hér ház neveltjeinek furcsa
sorsára kerül a sor. A szürke Varsóban.” (19.
o.) Az Árvaház Krochmalna utcai épületé-
nek elhagyása után, a háborútól szürkévé
vált varsói gettóban majdnem ugyanúgy
működik tovább az árvaház. Majdnem.

„A napot mérésel kezdtük. A május
nagy visszaeséseket hozott. Az idei év ko-
rábbi hónapjai nem voltak rosszak, a május
sem rémisztő. A legjobb esetben két hónap
ínségesebb időszak vár ránk. ... A gyerekek
szombati mérésének órája – az erős érzelmek
órája. Reggeli után iskolai ülés... A gyűlés
után újság és bírósági ítéle-
tek [...] Az új gyermekek
számára felfedezés lesz az
újság.” (37. o.)

a kölcsönös egymástól
tanulás jellemző volt az
Árvaház életrendjére

Hosszan lehetne so-
rolni a vállaltan is haladó

szellemiségű pedagógiai hagyományokra
és reformpedagógiai előzményekre épü-
lő rendszer jellemzőit, amely a korczaki
árvaház különleges, egyedi sajátja volt
(Korczak, 1982). Bemutatni azt a gazdag
tevékenység- és viszonyrendszert, amely a
szimmetrikus gyerek-felnőtt viszonyra, a
gyermeki aktivitásra, felelősi rendszerre,

önellátó munkára, öngazgatásra, döntési szabadságra és felelősségre épül, saját újsággal, a gyerekek naplóival, a növendékek önkormányzatával (Halasi, 2012), saját törvénykönyvvel, gyermekparlamenttel. Mindez éles ellentéte volt kora merev, poroszos cári iskoláinak, a nevelésről vallott felfogásnak, ahol a növendék tudásvágya, sajátos érdeklődése csak a játéktól ellopott időben kaphatott teret (Korczak, 2017. 63. o).

Naplójában Korczak visszaidézi azt a rendszert, amit az Árvaházban vezetett be. A gyermekek leírhatták (vagy lediktálhatták nevelőiknek) korábbi életük nyomasztó emlékeit, s ez sokat segített nekik abban, hogy feldolgozzák a traumákat, megszabaduljanak azoktól. (Wolins, 1967). Ezekben a naplókban kérdéseket is tehettek fel. Kérdezhettek nevelőiktől, gyerek pártfogójuktól (a 8 éves a 10 éves-től!), de az Öreg Doktortól is. Megszokták, hogy mindig kapnak válaszokat. Ezt a hagyományt a gettóban is megőrizték.

„Jakub ma írt egy verset Mózesről. Ha ma nem olvasom el, még megbántódhat. [...] Elégedettséggel vegyes szomorúsággal olvasom a naplókat, az övét és Moniusét. Korban különbözőek, olyannyira eltérőek az értelmi képességeik és életstílusuk is – mégis érzelmi-leg hasonlítanak.” (53. o.)

szimmetrikus gyerek-felnőtt viszonyra, a gyermeki aktivitásra, felelősi rendszerre, önellátó munkára, öngazgatásra, döntési szabadságra és felelősségre épül

A naplóírás hagyománya itt is ugyanaz, a helyzet most mégis más. „Az Árvaház most öregek otthona. Az elkülönítőben hét lakóm van, belőlük három új jövevény. Koruk a hétévestől a hatvanéves Azrylig terjed, aki lelógó lábbal az ágyon ül, és a szék karfájára támaszkodva jajgat.” [...] A gyermekek árnyékként közlekednek. Csak a felhámjuk ép. Alatta ott lappang a fáradtság, kedvetlenség, harag, lázadás, bizalmatlanság, szomorúság,

vágyakozás. [...] Naplók fájdalmas komolysága. Vallomásaikra válaszolva az egyenlőség jegyében osztom velük. A mi közös élményeink – az övék és enyémeink. Talán, talán kissé cseppfolyósabbak, higabbak, ám ezt leszámítva ugyanolyanok.” (72. o.)

A gettóban is működtek a közös döntések fórumai, a gyűlések, ahol az Árvaház minden tagja – így a személyzet is – egyenrangú részese a hozott döntéseknek. „A mosónőt és a gondnokot nem azért hívtam meg a Krochmalna utcai megbeszélésekre, hogy örömet okozzak számukra, hanem hogy szakértőként javasoljanak és segítsenek nekünk olyankor, amikor egy nehéz helyzet a részvételük nélkül 3-as paragrafussal végződne.”¹¹ (84. o)

Úgy tűnik, minél ijesztőbbekké váltak a külső körülmények, annál nagyobb felelősséget érzett Korczak a falak közé zárt gyerekek egyre aggasztóbbá váló sorsa iránt. Bonyolult, szövevényes viszonyok

¹¹ Korczak az Árvaház Törvénykönyvének azon paragrafusára utal, mely szerint a tények pontos ismerete hiányában a (gyerek)bíróság eltekint az ítélethozataltól. Meggyőződése volt, hogy a gyermekeknek széleskörűen vannak jogaik, így joguk van ahhoz is, hogy panaszukat komolyan vegyék, ügyeiket komolyan kezeljék. Az esetek differenciált megítélésében az „elkövető” szándékát is vizsgálva hoztak döntést. Nem a büntetés volt a cél, hanem a konfliktusok, a viselkedések okainak feltárása, a felek rávezetése hibáik belátására, a közösségben elfogadott normák betartására, s hogy ösztönözzék a változás-változtatás szándékát. (Korczak, 1982. 248–289. o.) Az sem véletlen, hogy Piaget, miután két alkalommal is meglátogatta az Árvaházat, a legnagyobb elismerés hangján szólt erről a nagy emberről, „akinek volt bátorsága felelősséget adni a gyermekeknek fejelemli kérdésekben, s az egyes gyermekekre bízni a legnehezebb feladatokat”. (Halasi, 2012)

uralkodnak a gettón belül,¹² s a hivatalok közt lavírozva próbálja a gyerekek napi el látásához szükséges élelmet megszerezni.

„Nebéz napom volt. Konferencia két úrral, népjóléti mágusokkal. Majd két vizsgálat – az egyik az említett botrányhössel. Majd az igazgatótanács ülése. Holnap – Dzielna utca 39. (Központi Menhely).” (47.o.) „Voltam az Egészségügyi Hivatalban, valahogy elsimult az ügy, megbeszéltek, mi legyen a jövőt illetőleg. Két levelet írtam, két hivatalnak. Az egyik hivatalnak megírtam, hogy ígéretet teszek és az ígéretet nem tartom meg. A másik hivatalhoz kérdést intéztem, mit szándékoznak tenni velem és új telephelyemmel a Dzielna utcában.” (17. o.)

A Dzielna utcában volt a Zsidó Tanács felügyelete alatt álló központi árvaház és menhely, az utcáról behozott, elhagyott, haldokló gyermekek halál előtti utolsó menedéke. Naponta 10-15 gyerek is meghalt itt. Korczak lelkiismerete nem viselte el, hogy emberhez méltatlan körülmények között, mocsokban halnak meg itt az éhezés és a betegségek miatt végső stádiumban lévő gyerekek, amit még csak tetéz a lelketlen személyzet hanyagsága. 1942 februárjában kérelemmel fordult a Zsidó Tanácshoz, melyben 200 árvaházi gyerekének gondjai mellett a gettó legkritikusabb menhelyének kurátori teendőire is vállalkozik. (Korczak: The Application. In: *Wolins*, 1967). Egészségét is kockáztatva mintegy 500 fő gondjait vette vállára, hadakozva a méltóbb körülmények megteremtéséért.

Korczak naplóján folyamatosan végigvonul a halál gondolata. Gyermekként gondolkodott el először a halálról, s aztán orvosként és háborúban gyakorta felme-

rültek a halállal kapcsolatos gondolatai. Fiatal orvosként meglepődéssel tapasztalta, hogy a gyermekek mennyire éretten és méltóságteljesen néznek szembe a halállal. (Korczak: The Application. In: *Wolins*, 1967). Ezért is foglalkoztatták különösen a gyermek és a halál, a gyermek joga a halálra és az eutanázia kérdései. (Ez utóbbiról hosszabban, külön is szól a naplóban.)

„Nebéz dolog megszületni és megtanulni élni. Egy sokkal könnyebb feladatom maradt: meghalni. A halál után megint nehéz lehet, de nem gondolok erre. Az utolsó év, hónap, vagy óra. Szeretnék tudatosan és józanul meghalni. Nem tudom, mit mondanék a gyerekeknek búcsúzóul. Sok mindent szeretnék

mondani, és úgy, hogy teljes szabadságuk legyen abban, melyik utat választják.” (79. o.)

Az utolsó percig hitte, s tette, hogy így legyen.

„Másnap, azaz tegnap – előadás. Tagore: *Posta. Közönségsiker, kézfogások, szívélyes társalgási kísérletek. Az elnök asszony az előadás után végiglátogatta a házat és megállapította, hogy szűkös itt ugyan, de a zseniális Korczak szemmel láthatóan bebizonyította, hogy egy egérlyukban is képes csodát művelni. Ezért ítéltek másoknak a palotákat.*” (74. o.) A szikár tényközlő mondatok felett átsiklik a darabot nem ismerő olvasó, s inkább a színjáték utáni történéseket kommentáló keserűen fanyar szavakra, Korczak gúnyos iróniájára figyel. Pedig nem véletlenül választották Rabindranáth Tagore darabját, nem véletlenül játszották el a mesében, játszották mesebeliévé – valahol a drámapedagógia és a pszichodráma határán – a halált a gyerekek jó két héttel az utolsó, végzetes gettóbéli nap előtt.

éretten és méltóságteljesen néznek szembe a halállal

¹² Hosszú Gyula a holokausztról szóló szöveggyűjteményében (*Hossz*, 2002) jelentős terjedelmet szentel a varsói gettó életének, így idézi *Czerniakownak*, a varsói Zsidó Tanács elnökének naplóját, *Marek Edelmann Hanna Krallnak* adott interjút (ebben Korczak név szerint is szerepel).

Korczak nem gondolt félelemmel a halára. A személyes számvetés sem keserű. „Az életem nehéz volt, ámde érdekes. Épp ilyet kértem az Istentől ifjúkoromban. Adj nekem, Istenem, nehéz, ámde szép, gazdag, magasrőptű életet.” (71. o.) Pedig a gettó legreménytelenebb, „legsomorúbb kórházában” írja naplójának sorait, a „fizetés órájában”.

A konkrét hely – mint láttuk másutt is – csak kiindulópont ahhoz, hogy a gondolatok a végtelen felé nyíljanak ki, elemelve mindent a reménytelenségtől, hogy az a pillangóig, szöcskéig, Istenig érjen. Önmagáért nem aggódik. „Nem azért létezem, hogy engem szeressenek és csodáljanak, hanem hogy én cselekedjek és szeressek. Nem a környezetem feladata, hogy engem segítsen, az én feladatom, hogy törődjek a világgal, az emberrel.” (56. o.) Kamaszkori felismerése kitarított egy életre. Az emberekre, a gyerekekre figyelte folyamatosan.

Naplójának utolsó előtti bejegyzése egy gyerekkori élményére rimel. Kisgyerekként sajátos Istent képzelt el magának, akihez saját imát költött, s ezt mondta magának minden este. Arról, hogy ártatlan szívű tudjon maradni, soha ne térjen le erről a választott útról, soha ne veszítse el a

reményt. (Cohen, 1994). Anyja halálát követően is született a halált nagyon egyéni módon megközelítő munkája. (Silverman, 2017) A borzalmak örült káoszában születik egy hasonló ima. Az utolsó kiválasztott naplórészlet (89. o.), azt hiszem, nem igényel külön szövegmagyarázatot.

„Mi Atyánk, aki a meny-nyekben vagy.

Ezt az imát az éhség és rabság faragta.

Mindennapi kenyereünket.

Kenyeret.

Hisz mindaz, amit meg-élek, valóban megtörtént.

Volt.”

Megtörtént, valóban. Bevégeztetett. S hogy mégsem ez a kép marad meg bennünk, hanem valami sokkal emberibb, az a korczaki humanizmusból adódik, ami az utolsó bejegyzésig jellemezte naplóját: a gyerekek, az emberek iránti felelősség. Vér és pokol körülötte, s ő – mint más reggeleken – a virágokat locsolja az ablakban. Üzenet ez is. A fegyvercsövekkel szembenéző humanista üzenete, aki szinte testével védi a gyerekeit, s aki a reá fölpillantó fegyveres katonáról is emberként próbál gondolkodni.

IRODALOM

- Cohen, A. (1994): *The Gate of Light: Janusz Korczak, the Educator and Writer Who Overcame the Holocaust*. Associated University Presses, London, Toronto.
- Halasi Zoltán (2012): A gyermek évszázada. Jichak Katzenelson gyászéneke elé. *Tiszatáj*, április (68-70. o.)
- Hosszú Gyula (2002, szerk.): *Utak a holokauszthoz, történetek a holokausztról*. Pedellus Tankönyvkiadó, Debrecen. (128-139. o.)
- Korczak, J. (1995): A gyermek joga a tiszteletre. Iskolapolgár Alapítvány – Állampolgári Tanulmányok Központja, Budapest. [Az MPT-nek a szövegben említett kiadványa ezen kiadás alapján készült.]
- Korczak, J. (1906): *Dziecko salonu*. Księgarnia Powszechna, Warszawa.
- Korczak, J. (1911): *Forest Hill*. Letöltés: <http://korczakowska.pl/wp-content/uploads/2017/03/Janusz-Korczak-Forest-Hill.pdf>

- Korczak, J. (2017): *Gettónapló*. Könyv és Kávé Kiadó, Budapest.
- Korczak, J. (1982): *Hogyan szeressük a gyermeket?* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Korczak, J. (1937): Letter to Mieczyslaw Zylbertal, March 30, 1937, in Korczak Archives, Kibbutz Lohamei Haghtaot, Ghetto Fighters House, Israel. Idézi: Veerman, E. (1991) *The Rights of the Child and the Changing Image of Childhood*. Dordrest, Boston, London.
- Korczak, J. (1969): I. Matyko Király. Móra Kiadó, Budapest.
- Korczak, J. (1919): *Momenty wychowawcze*. Książka Polska, Warszawa.
- Korczak, J. (1984): *Pamiętnik*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Korczak, J. (1967): The Application. In: *Wolins* (1967).
- Kot, A. (2014): *Warsztat diagnostyki edukacyjnego wczoraj i dziś*. XX Konferencja Diagnostyki Edukacyjnej. Polskie Towarzystwo Diagnostyki Edukacyjnej, Krakow.
- Köte Sándor (1982) Janusz Korczak élete és nevelési rendszere. In.: Janusz Korczak (1982): *Hogyan szeressük a gyermeket*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lewowicki, T. J. (1994): Janusz Korczak (1878–1942). Prospects: *The Quarterly Review of Comparative Education*. 24, no. 1, 2, UNESCO: International Bureau of Education. Paris. Letöltés: <http://bit.ly/VQGyDI>
- Lifton, B. J. (1988): *The King of Children. A Biography of Janusz Korczak*. Farrar, Straus & Giroux, (FSR) New York.
- Lifton, B. J. (2003) Who was Janusz Korczak? In: Korczak, J.: *Ghetto Diary*. Yale University Press, New Haven.
- Maka, Éva (2016): A korczaki örökség. In: Trencsényi László (szerk.): *Jubileumi kötet. Tanulmányok a Magyar Pedagógiai Társaság 125 évéről*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest.
- Makai Éva (2017): A táborozás pedagógiai metodikájának kezdetei Janusz Korczak műveiben. In: Nagy Ádám (szerk): *Tizenkilencre lapot. Szociálpedagógia a XXI. században*. Pallasz Athéné Egyetem – Iuvenis Ifjúság-szakmai Műhely – ISZT alapítvány, Kecskemét.
- Molnár Oszkár (1913): *Bevezetés a gyermektanulmányba*. Stief Jenő és Társa Könyvsajtója, Kolozsvár.
- Newerly, I. (1967): Memoirs. In: *Wolins* (1967).
- Papp György (1994, szerk.): *Az „alkotmányos” pedagógus, Janusz Korczak*. Iskolapolgár Alapítvány – Állampolgári Tanulmányok Központja, Budapest.
- Silverman, M. (2017): *A Pedagogy of Humanist Moral Education. The Educational Thought of Janusz Korczak*. Pelgrave Macmillan, New York.
- Takács István, Csillag Ferenc és Trencsényi László (2011, szerk.): *Hogyan szeressük a gyermeket?* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Dr. Tulassay Tivadar és Dr. Cserhádi Endre (2010, szerk.): Történelmi visszatekintés. (sz. n.) In: *I.sz. Gyermek-klinika évkönyve 2009*. Semmelweis Egyetem I. sz. Gyermekklinika, Budapest.
- Veerman, E. (1991): *The Rights of the Child and the Changing Image of Childhood*. Dordrest, Boston, London.
- Wolins, M. (1967, szerk.): *Selected works of Janusz Korczak*. National Science Foundation, Washington – ISTEI, Warszawa.